

Sylwia SEYLER

Dylemat moralności w kontrowersyjnej powieści Klausa Manna *Mefisto* i jej filmowej interpretacji

1. Zarys biografii Klausa Manna

Klaus Heinrich Thomas Mann, to najstarszy syn światowej sławy pisarza niemieckiego Tomasza Manna. Przyszedł na świat 18 listopada 1906 r. w Monachium. Mając zaledwie czternaście lat złożył w swoim pamiętniku następujące wyznanie:

Muszę, muszę, muszę stać się sławnym.¹

Już ono uzmysławia jak dużą presję wywarły na niego jego rodzinny dom i sława ojca. Godnym do naśladowania wzorem był nie tylko ojciec, ale i stryjowie: Heinrich i Viktor². Obsesja pisania ogarnęła także inne dzieci Tomasza Manna: Erikę, Golo i Monikę. W domu Mannów ważnym aspektem był sukces. Wszystkie dzieci zabiegały o niego, co dawało im szansę na zdobycie

¹ Naumann, U.: *Klaus Mann. Mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, Rowolth Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg, 1998, s. 16.

² Carl Viktor Mann (1890 - 1949) był młodszym bratem Heinricha Manna (1871 - 1950) i Thomasa Manna (1875-1955). Napisał biografie: *Wir waren fünf (Było nas pięcioro)*, czym w znacznym stopniu przyczynił się do wzbogacenia historii rodziny Mannów. Heinrich Mann ostro krytykował imperializm i nazizm. Jest autorem wielu powieści i esejów. Najbardziej znane pozycje to: *Profesor Unrat* (1905, zekranizowany pt. *Błękitny anioł* w 1930 r. z Marleną Dietrich w roli głównej) i *Poddany* (1914, zekranizowany w 1951 r.).

względów ojca, „najwyższej instancji”³ w rodzinnej hierarchii. Dzieci T. Manna były nieustannie konfrontowane z wielkimi dokonaniem ojca w sferze literatury. Nikt jednak nie był w stanie mierzyć się z jego geniuszem. Nawet K. Mann nie miał szansy wygrać tej walki. Długoletnia przyjaciółka Klaus, Marianne Breslauer, zauważa:

Gdyby nie był synem Tomasza Manna, wtedy każdy kochałby jego książki.⁴

Z jednej strony sława ojca zapewniła jego dzieciom możliwość wybicia się i stania się sławnymi, nieprzeciętnymi osobistościami, z drugiej była wyzwaniem. Obciążała je i często pograżała, wywołując kompleksy. Nikomu z potomstwa T. Manna nie udało się swoim pisarstwem przewyższyć talentu ojca. Znany krytyk literacki Marcel Reich - Ranicki nazwał K. Manna:

Trzykrotnie przegranym – był homoseksualistą, był uzależniony od narkotyków, był synem Tomasza Manna.⁵

K. Mann był osobowością szczególnie skomplikowaną. Jego krótkie życie naznaczone było ciągłym wewnętrznym niepokojem, co w końcowym efekcie doprowadziło do: uzależnienia narkotykowego, depresji, blokady twórczej i samobójstwa. Nieustannie kwestionowana sława w cieniu ojca, a także skomplikowane relacje między nimi odbiły się w ogromnym stopniu na jego życiu i twórczości. Irena Światłowska komentuje w biografii pisarza tę relację w następujący sposób:

Tomasz Mann był ojcem, który wbrew własnej woli oddziaływał na dzieci często destruktywnie; konfrontowane wciąż z jego wielkimi dokonaniem w świecie literatury, jego sławą, autorytetem i podziwem dla jego talentu zmuszały się do działań, które nierzadko kończyły się upragnionym sukcesem, lecz nie był to nigdy sukces na miarę ojca; odczuwały własną niedoskonałość, cierpiały, szukały własnej formy życia, własnej drogi, aby wyjść z cienia ojca, ale cokolwiek by uczyniły, oceniano je jako dzieci autora niemieckiej „powieści stulecia” – Buddenbrookowie.⁶

³ Światłowska, I.: Biografia człowieka poszukującego. Klaus Mann. Europejczyk, pisarz, bojownik antyfaszystowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2007, s. 19.

⁴ Weiss, A.: *Flucht ins Leben. Die Erika und Klaus Mann-Story*, Rowolth Taschenbuch Verlag, Reinbeck bei Hamburg 1995, s. 111.

⁵ Reich-Ranicki, M.: *Thomas Mann und die Seinen*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 2000, s. 202.

⁶ I. Światłowska: Biografia człowieka poszukującego. Klaus Mann. s. 37.

Podobnie jak inne dzieci T. Manna, tak i Klaus uporczywie poszukiwał swojej życiowej drogi. Zdecydowanie było nią pisarstwo, ale podjęcie walki z gigantyczną machiną systemu państwowego jaką była Trzecia Rzesza, stało się jego celem. Temu celowi oddał się pisarz całkowicie. Pomimo iż nigdy nie był związany z żadną frakcją polityczną, stał się aktywnym bojownikiem antyfaszystowskim, odnajdując w tej działalności sens i cel swojego życia. Jego brat Golo pisał o nim:

[...] Klaus nigdy nie żył bardziej intensywnie, nigdy nie był tak aktywny jak w pierwszych latach emigracji; dlatego też nigdy wcześniej nie był szczęśliwy.⁷

Tak więc wraz z zakończeniem II wojny światowej pisarz traci swojego największego wroga, jakim było państwo nazistowskie. Nie ma już z kim walczyć i nie może już pisać. Zostaje więc pozbawiony ważnego celu w swoim życiu, walki z Trzecią Rzeszą.

Jako pierwszy w rodzinie Mannów otwarcie protestuje przeciwko nazistom. 13 marca 1933 r., krótko po przejściu przez nich władzy, opuszcza swoją ojczyznę i emigruje. Kilka tygodni później jego nazwisko znajduje się na „czarnych listach”, a już 01 listopada 1934 r. za krytykę Trzeciej Rzeszy, zostaje pozbawiony obywatelstwa niemieckiego, z czego jest niezmiernie dumny. Na emigracji pozostaje aż do swojej śmierci.

20 maja 1949 r. mając niespełna czterdzieści trzy lata, popełnia samobójstwo zażywając środki nasenne. Jego przedwczesna śmierć nie jest bynajmniej dla jego rodziny i przyjaciół zaskoczeniem. Wynika to z obserwacji długiego procesu autodestrukcji, która nim całkowicie zawładnęła. Klaus miał już za sobą jedną nieudaną próbę samobójczą. Od najmłodszych lat żyje w cieniu „Todessensucht”, czyli „tęsknoty za śmiercią”, „pragnieniem śmierci”. 01 stycznia 1949 r., w ostatnim roku swojego życia odnotowuje w swoim dzienniku: [...] *Życzę sobie nie przeżyć tego roku.*⁸

Pomimo iż wielu krytyków literackich określa twórczość pisarską K. Manna mianem drugiej kategorii, należy pamiętać, że na kartach literatury niemieckiej zapisał się jako znakomity publicysta. Już w młodym wieku potrafił trafnie oceniać rzeczywistość polityczną i kulturalną kraju. Swoją twórczością udaje mu się wzbudzić niemałe zaciekawienie czytelników zarówno jemu współczesnych, jak i obecnych czasów. Złożona osobowość pisarza umożliwia

⁷ Mann, G.: *Erinnerungen an meinem Bruder Klaus*, [w:] *Klaus Mann, Briefe und Antworten*, Rowolth Taschenbuch Verlag, Reinbeck bei Hamburg 1998, s. 643.

⁸ Mann, K.: *Tagebücher 1944-1949*, Rowolth Taschenbuch Verlag, Reinbeck bei Hamburg 1995, s. 107.

zrozumienie konieczności obrony myśli etycznej i wartości kulturalnych. Na emigracji staje się czynnym antyfaszystą, prowadzącym na ten temat wiele wykładów oraz piszącym wiele artykułów dla prasy. Stara się przekonać naród amerykański, że *Hitler to nie Niemcy*⁹ i próbuje skłonić ich, aby ratowali stary kontynent. W USA awansuje do rangi reprezentanta niemieckiej kultury.

Niewątpliwie zainteresowanie pisarzem wzrasta po długoletnim, niekończącym się wręcz procesie toczącym się wokół jego dzieła *Mefisto*. Jednak z całą pewnością można stwierdzić, że utwory literackie K. Manna prawdziwą popularność osiągają dopiero w latach pięćdziesiątych XX w., gdy zaczęto publikować jego nigdy dotąd nie wydane dzieła. I dopiero po zapoznaniu się z całą twórczością pisarza można było ostatecznie ocenić jego dokonania literackie. Nie można więc zbagatelizować zainteresowania pisarzem, o czym świadczy ponad dwa i pół tysiąca publikacji poświęconych jego życiu i twórczości na całym świecie.¹⁰

Do najważniejszych pozycji K. Manna można zaliczyć: siedem powieści, trzy autobiografie, sześć sztuk scenicznych oraz wiele opowiadań i szkiców publicystycznych.¹¹ Był także wydawcą dwóch czasopism emigracyjnych: *Die Sammlung* (1933 - 1935) i *Decision* (1941 - 1942).

2. Mefisto. Powieść o karierze

W Polsce K. Mann jest mało znanym pisarzem. Na rynku wydawniczym ukazały się do tej pory zaledwie trzy jego powieści: *Symfonia życia* (1957), *Mefisto* (1957), *Ucieczka na Północ* (1992) oraz autobiografia *Punkt zwrotny* (1993) i zbiór opowiadań *Brzuchomówca* (1986). Zainteresowanie osobą K. Manna w naszym kraju wzbudził film węgierskiego reżysera Istvána Szabó *Mefisto*, nakręcony w 1980 r. na podstawie powieści pod tym samym tytułem. W 1981 r. film zostaje dwukrotnie nagrodzony na Międzynarodowym Festiwalu

⁹ I. Światłowska: Biografia człowieka poszukującego..., s. 7.

¹⁰ Światłowska, I.: Pakt z diabłem w powieści o pewnej karierze, [w:] Arcydzieła literatury niemieckojęzycznej. Szkice, komentarze, interpretacja, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2011, Tom 2, s. 203.

¹¹ Powieści: *Der fromme Tanz*. *Das Abenteuerbuch einer Jugend*; *Alexander*. *Roman der Utopie*; *Treffpunkt im Unendlichen*; *Flucht in den Norden*; *Symphonie Pathétique*. *Ein Tschairowsky-Roman*; *Mephisto*. *Roman einer Karriere*; *Der Vulkan*. *Roman unter Emigranten*. *Autobiografie*: *Kind dieser Zeit*; *The Turning Point: Thirty-Five Years in this Century*; *Der Wendepunkt*. *Sztuki sceniczne*: *Anja und Esther*; *Revue zu Vieren*; *Gegenüber von China*; *Geschwister*; *Athen*; *Der siebente Engel*.

Filmowym w Cannes w 1981 r. oraz Oscarem dla najlepszego filmu zagranicznego.

Źródłem inspiracji do napisania swojej najśłynniejszej powieści *Mefisto* stają się po części aktualne wydarzenia mające miejsce w państwie niemieckim rządzonym już przez Adolfa Hitlera, jak i historia kariery aktora Gustafa Gründgensa, byłego przyjaciela i ex-szwagra pisarza oparta na przenikliwej analizie jego moralnego upadku. Pomysł do napisania książki zostaje mu podsunęty przez jego przyjaciela i pisarza Hermanna Kestena. W liście do Manna proponuje mu on napisanie powieści w formie satyry społecznej związanej z teatrem, a jako głównego bohatera sugeruje homoseksualnego karierowicza Trzeciej Rzeszy – G. Gründgensa. K. Mann pisze ten utwór w przeciągu pięciu miesięcy. Książka zostaje ukończona w maju 1936 r. i jest jego trzecią powieścią napisaną na emigracji. *Mefisto* to powieść z kluczem, czemu autor nieustannie stara się zaprzeczać. Twierdzi on, że jego celem nie było odtwarzanie w tym dziele portretu realnej postaci, tylko przedstawienie określonego typu człowieka cechującego się utratą zasad moralnych. W *Punkcie zwrotnym* następująco wyraża swoje intencje:

Dlaczego napisałem powieść „Mefisto”? Trzecia książka, jaką – w 1936 rok – ogłosiłem na emigracji, traktuje o niesympatycznej postaci. Aktor, którego tu prezentuję, ma wprawdzie talent, poza tym jednak niewiele cech, jakie przemawiałyby za nim. Szczególnie brak mu etycznych właściwości, które zwykle zamyka się w pojęciu „charakteru”. Zamiast „charakteru” u Hendrika Höfgena mamy tylko ambicję, żądzę sławy, pęd do działania. Nie jest człowiekiem, lecz tylko komediantem. Czy warto było napisać powieść o takiej postaci? Tak, gdyż ten komediant staje się eksponatem, symbolem na wskroś komedianckiego, do głębi nieprawdziwego, nierzeczywistego reżimu. Mim triumfuje w państwie kłamców i przebierańców. „Mefisto” jest powieścią o karierze w Trzeciej Rzeszy. [...] „Mefisto” nie jest „powieścią kluczem”, jak go nazwano. Niegodziwie olśniewający, cynicznie bezwzględny karierowicz, który stoi w punkcie centralnym mojej satyry, może mieć pewne rysy pewnego aktora, który istniał rzeczywiście i, jak mnie zapewniają, rzeczywiście jeszcze istnieje. Czy radca stanu i dyrektor Hendrik Höfgen. o którym napisałem powieść, jest portretem radcy stanu i dyrektora Gustafa Gründgensa, z którym znałem się jako młody człowiek? Jednak nie całkiem. Höfgen różni się pod paroma względami od mego byłego szwagra. Ale nawet gdyby postać powieściowa była podobna do oryginału bardziej, niż naprawdę jest, nadal nie można by powiedzieć, że „bohaterem” książki jest Gründgens. W tej próbie krytyki współczesności nie chodzi bynajmniej o pojedynczy przypadek, ale o typ. Jako przykład równie

dobrze mógłby posłużyć mi ktoś inny. Mój wybór padł na Gründgensa – nie dlatego, bym uważał go za człowieka szczególnie złego (był może nawet lepszy od niejednego z dostojników Trzeciej Rzeszy), ale po prostu dlatego, że przypadkiem szczególnie dobrze go znałem.¹²

W 1937 r. H. Kesten na łamach gazety emigracyjnej uchodźców niemieckich *Das Neue Tagebuch* publikuje trafną recenzję powieści:

Udaje mu się coś więcej [...] kreśli on typ ślepego zwolennika, jednego spośród miliona ostatnich współwinnych, tych, którzy nie popełniają wielkich zbrodni, ale jedzą chleb morderców, nie są winowajcami, ale stają się winni; nie zabijają, ale milczą na widok morderstwa, chcą zarabiać powyżej swych zasług i liżą stopy władców, nawet jeśli te stopy brodzą w krwi niewinnych. Ten milion pomniejszych współwinnych „liżał krew”. Dlatego są podporami ludzi dzierżących władzę.¹³

Powieść *Mefisto* K. Manna zawiera historię utalentowanego aktora Hendrika Höfgena z lat 1926 - 1936, który za cenę podpisania paktu z diabłem w zawrotnym wręcz tempie wspina się po szczeblach kariery zawodowej. H. Höfgen staje się tytułowym Mefistem, znanym z roli jego życia Mefistofelesa w *Fauście*. Zostaje ulubieńcem premiera Trzeciej Rzeszy Hermanna Göringa. Z jego pomocą przeobraża się z prowincjonalnego aktora w „bożyszcze tłumu”. *Mefisto* jest przede wszystkim powieścią o upadku moralnym człowieka. Dla aktora najważniejszy staje się triumf, nawet za cenę utraty przyzwoitości. Staje się więc marionetką, tanim komediantem w rękach faszystów.

Höfgen nie wyobraża sobie życia bez teatru. Sensem jego egzystencji jest właśnie teatr. Jednak wciągnięty w politykę, która go nie interesuje, dopuszcza się intelektualnej zdrady – „kolaboracji artysty z faszyzmem” i jest tego świadom.

Teraz się splugawiłem [...] Mam teraz plamę na rękę, której się nie pozbędę ... Teraz się zaprzedałem ... Teraz jestem napiętnowany! ...¹⁴

Jak już wiadomo postać głównego bohatera (a raczej antybohatera) wzorowana była na przyjacielu, byłym kochanku i szwagrze pisarza, G. Gründgensie.

¹² Mann, Klaus: *Punkt zwrotny*, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik“, Warszawa 1993, s. 346 - 347.

¹³ Ibidem, s. 346.

¹⁴ Ibidem, s. 234.

K. Mann poznaje o siedem lat starszego od siebie Gründgensa we wrześniu 1925 r. i od pierwszego spotkania jest nim zafascynowany. W *Punkcie zwrotnym* odnotowuje:

Gustaf był błyskotliwy, dowcipny, zblazowany, światowy. [...] Gustaf był ponury i demoniczny, Gustaf był zmęczony i dekadentki, Gustaf tryskał żywotnością, bywał na przemian młodzieńczym kochankiem, père noble, intrygantem i bon – vivantem, był wszystkim i nikim. Był komediantem par excellence. [...] Był piękny [...] Gustaf owej wczesnej epoki, nie sprawdzony jeszcze, jeszcze nie sławny, początkujący aktor zżerany ambicją [...] ¹⁵

Pisarza i aktora łączyła homoseksualna miłość, pomimo iż w tym samym czasie związani byli z kobietami. Gründgens ożenił się z siostrą Klause Eryką, 11 czerwca 1926 r., a Mann zaręczył się z Pamelą Wedekind, córką nieżyjącego już słynnego dramaturga Franka Wedekinda. W rzeczywistości relacje uczuciowe całej czwórki były tylko kamuflażem.¹⁶ Erika była lesbijską przyjaciółką Pameli, a Klaus był kochankiem Gustafa. Małżeństwo Eriki z aktorem zakończyło się rozwodem w styczniu 1929 r. W krótkim odstępie czasu zakończony zostaje także związek dwóch kochanków, który ze strony Klause przeradza się z czasem w nienawiść. Wielu przyjaciół i krytyków pisarza uważało, że pisząc *Mefista* kierował się jedynie żądzą zemsty na byłym przyjaciole.

3. „Kariera powieści”

Powieść *Mefisto* ukazała się najpierw na łamach gazety emigracyjnej *Pariser Tageszeitung*, a następnie wydało ją amsterdamskie wydawnictwo *Querido*. W Trzeciej Rzeszy jest zakazana. Także w powojennej Republice Federalnej Niemiec powieść przez wiele lat, za sprawą wieloletniego procesu wytoczonego przez przybranego syna i jedyne spadkobiercę G. Gründgensa Petera Gorskiego, nie zostaje wznowiona pod pretekstem zniesławienia zmarłego aktora. Nie może się ukazać w Republice Federalnej Niemiec na mocy wyroku sądu w Hamburgu z 1966 r., a następnie Sądu Federalnego z 1968 r. i potwierdzenia go przez Trybunał Konstytucyjny w Stuttgarcie w 1971 r. Jednak w Niemieckiej Republice Demokratycznej takie orzeczenie sądu jeszcze nie obowiązuje. Tak więc w 1956 roku Wydawnictwo Aufbau - Verlag publikuje *Mefisto* w 60 tys. nakładzie. *Powieść o karierze*

¹⁵ Ibidem, s. 167 - 168.

¹⁶ I. Światłowska: Biografia człowieka poszukującego..., s. 352.

cieszy się w NRD niepodważalną popularnością. Gorskiemu udaje się jednak w 1971 r. uniemożliwić wznowienie powieści. Aż do 1981 r. książka nie zostaje ponownie wydana. Wbrew wciąż panującemu zakazowi w RFN, wydawnictwo Rowolth ryzykuje wydanie powieści na zachodnoniemieckim rynku wydawniczym. *Mefisto* staje się bestsellerem bijącym rekordy sprzedaży. Nic nie jest w stanie utrzymać książki „przy życiu” tak mocno, jak właśnie jej zakaz. *Książce Manna można było zaszkodzić, ale nie udało się jej unicestwić.*¹⁷ Nie wszyscy krytycy literaccy uważali *Mefisto* za literackie arcydzieło. Lion Feuchtwanger uważał, że powieść *nosi znamiona fotografii, a nie obrazu literackiego.*¹⁸ Jednak nie można podważyć faktu, że utwór ten jest bezcennym dokumentem czasów, które ukazuje. Jest przenikliwą analizą społeczeństwa, lustrującą ich moralno - etyczną postawę.

„*Mefisto*” nie spełnia co prawda wymogów estetycznych stawianych arcydziełom literackim, ale nie jest też tekstem banalnym, przeciętnym, którego lektura pozostawia czytelnika obojętnym na przekazane w nim treści, postawione pytania i zaprezentowane postawy ludzkie. Przeciwnie: fenomen tego dzieła polega na sile jego oddziaływania na czytelnika, na niezmiennej mimo wpływu czasu aktualności nakreślonych w nim modeli ludzkich i sytuacyjnych. Powieść Manna [...] jest jednym z niewielu utworów w literaturze światowej, której recepcja w ciągu kilkudziesięciu lat była tak dramatyczna, wielopłaszczyznowa i wielowątkowa.¹⁹

Celem pisarza nie było napisanie powieści politycznej, lecz społecznej. Odpowiedzialnością za katastrofę 1933 r. obarczył autor elitę intelektualną i artystyczną Niemiec²⁰, bo właśnie za ich przyzwoleniem umożliwiona stała się zbrodnicza działalność jakiej dopuścili się narodowi socjaliści.

¹⁷ I. Światłowska: *Pakt z diabłem...*, s. 217.

¹⁸ *Ibidem*, s. 206

¹⁹ *Ibidem*, s. 206 - 207.

²⁰ *Ibidem*, s. 357.

4. *Mefisto*: film i powieść

Mefisto po raz pierwszy zostaje przeniesiony na scenę w Paryżu w 1979 r., przez francuską reżyserkę i scenarzystkę Arianę Mnouchkin. Dwa lata później znany węgierski reżyser István Szabó kręci film według słynnej powieści z niezapomnianymi rolami Klausa Marii Brandauera i Krystyny Jandy. Razem z *Pułkownikiem Redlem* (1985) oraz *Hanussenem* (1988) *Mefisto* tworzy tryptyk przedstawiający ludzi zauroczonych sztuką i zdominowanych przez władzę. Wszystkie trzy filmy przedstawiają ciągle powracające, wręcz obsesyjne tematy związane z władzą i zdradą, sztuką i polityką, jak też zależność pomiędzy społeczeństwem a jednostką.

Film rozpoczyna się wstępem komunikującym odbiorcom, że jest to film I. Szabó. Oczywiście oznacza to, że Szabó jest reżyserem filmu; ale podkreśla to także fakt, że film nie wzoruje się tylko na powieści, ale jest jej interpretacją. Następnie pojawia się napis: „na motywach powieści K. Manna”. Zapowiedź ta oznacza, że *Mefisto* nie jest wierną kopią oryginału, tylko ulepszoną, swobodną jej adaptacją. Reżyser zmienia w filmie chronologię wydarzeń, przesuwając prelude na koniec filmu oraz redukując wiele scen i postaci. Dla reżysera najważniejszymi aspektami w filmie staje się ukazanie odbiorcom czasu po zawarciu „paktu z diabłem”, jak i związek Höfgena z premierem Trzeciej Rzeszy.

Zdaniem reżysera Mann przedstawia bohaterów swojej powieści bardzo jednoznacznie, jak gdyby tylko w dwóch kolorach: białym i czarnym.

Moim zdaniem [...] musimy stworzyć obraz bardziej zróżnicowany, bardziej wielobarwny niż czynił to Klaus Mann. Ludzie są wielobarwni. [...] Oczywiście jest także czym jest faszyzm, ale pomimo tego: osoby, ludzie są bardziej skomplikowani [...] ²¹

Czas akcji w książce jak i w filmie zostaje zachowany. Przypada on na okres upadku Republiki Weimarskiej i dojście nazistów do władzy.

Mefisto I. Szabó uważany jest za najlepszy film tego reżysera i z całą pewnością można stwierdzić, że utorował mu drogę do osiągnięcia międzynarodowej sławy. Reżyser jest zdobywcą wielu prestiżowych nagród filmowych. Uznawany na Węgrzech za niepodważalny autorytet moralny i proponowany nawet na prezydenta kraju. Urodził się w 18 lutego 1938 r.

²¹ Peach, J.: Texte und Materialien zum Literaturunterricht. Literatur und Film: Mephisto, Verlag Moritz Diesterweg, Frankfurt am Main 1984, s. 60.

Meiner Meinung nach [...] müssen wir ein differenziertes, mehrfarbiges Bild aufbauen, als Klaus Mann es tat. Die Menschen sind mehrfarbiger. [...] Natürlich ist es klar, was Faschismus bedeutet, aber trotzdem: Die Personen, die Menschen sind komplizierter [...]

w Budapeszcie, w rodzinie lekarza pochodzenia żydowskiego. Już jako szesnastoletni chłopiec odkrywa swą miłość do filmu. W latach 1956 - 1961 studiuje w Wyższej Szkole Teatralno - Filmowej w Budapeszcie. Ukończenie Akademii Filmowej umożliwia mu rozpoczęcie obiecującej kariery. Tak w wielkim skrócie można by było zrelacjonować życie reżysera. Gdyby przez przypadek na światło dzienne nie wyszedł fakt demaskujący go i ukazujący w całkiem innym świetle. Szabó pod pseudonimem "Endre Képesi" okazuje się kolaborantem tajnych służb bezpieczeństwa w latach 1957 - 1963.

5. Złożony charakter prawdy

We wszystkich swoich filmach Szabó podejmuje wciąż jeden temat, jakby chcąc nim usprawiedliwić swoją konformistyczną działalność. Jest to ponadczasowy, nieprzemijający motyw związany z dylematem moralności. Nietrudno jest więc dopatrzeć się analogii między *Mefisto* a prywatnym życiem reżysera. Höfgen w *Mefiście* to alter ego Szabó. Jednak dopiero od 2006 roku, kiedy dochodzi do ujawnienia donosicielskiej przeszłości reżysera, jesteśmy w stanie zrozumieć pobudki nim kierujące.²² Czyż nie dlatego tworzy filmy o podobnej problematyce, jakby opętany tylko jednym zagadnieniem, którym jest dylemat związany z moralnością i władzą, sztuką i polityką. Skupia się całkowicie na obronie jednostki w totalitarnym państwie, która za cenę sławy zdolna jest „zaprzedać” swoją duszę diabłu. Jest to powielająca się historia człowieka próbującego zachować indywidualność w niesprzyjającym okresie politycznym, a takim jest system totalitarny. Filmy Szabó można odebrać jako formę usprawiedliwienia się, a także jako próbę zarysu psychologicznego człowieka postawionego w skrajnej sytuacji. Można by rzec: nieomal bez wyjścia. Życiową misją Szabó w kinematografii staje się stworzenie takiego kina, które umożliwiłoby mu odbudowanie straconego poczucia godności. Jest to próba odkupienia swojej winy. Pragnie wytłumaczyć odbiorcom, co w tak młodym wieku skłoniło go do „kooperacji z diabłem”. W tym przypadku rolę diabła przybiera Urząd Bezpieczeństwa Państwa Węgierskiej Republiki Ludowej w latach 1945 - 1956. Zdaniem reżysera kolaboracja była ceną jaką musiał zapłacić za ocalenie życia kolegi. W jego filmach z łatwością można doszukać się wątków

²² *Donosiciel István Szabó*. <http://wiadomosci.onet.pl/prasa/donosiciel-istv-n-szabo/1315z>, Przegrałem z Mefistem. <http://www.tygodnikprzeglad.pl/przegralem-mefistem/>

autobiograficznych, czemu reżyser stanowczo zaprzecza. Sugeruje, że *powinno się tu mówić raczej o biografii całych pokoleń...*²³

Z pewnością w lepszej sytuacji aniżeli Szabó znajdował się Gründgens. Nie musiał denuncjować swoich kolegów i profesorów, co czynił reżyser. Był ulubieńcem III Rzeszy, a jednocześnie ich wizytówką, co w tym czasie nie należało do wyjątków. Hitlerowcy bardzo chętnie przyozdabiali się prominencją. W powieści Manna odnaleźć można kilka scen ukazujących G. Gründgens a vel H. Höfgena jako człowieka dobrej woli, o czystym sercu, skorym do pomocy. Gotowy był ryzykować, aby pomóc żydowskiemu koledze w ukryciu się, czy prosić o uwolnienie z więzienia komunisty Ottona Ulrichsa.

Dlatego więc nie jest prawdą, że w sposobie przedstawienia postaci Gründgens a w powieści, autor stara się przedstawić aktora tylko w „czarnych barwach”, co w wywiadzie z Hannedem Schmidtem z 1981 r., zatytułowanym *Wielobarwność prawdy*²⁴, usiłuje podkreślić reżyser. W jego przypadku pisarz ucieka się jednak do tak ulubionej przez Szabó „wielobarwności”. Określenie „wielobarwności” staje się dla reżysera dogodnym wyjściem ewakuacyjnym niemalże z każdej sytuacji. Uzmysławia bowiem odbiorcom, że każdy czyn człowieka, nawet ten najgorszy, może zostać usprawiedliwiony. Powinno mu się tylko przyjrzeć z innej perspektywy, przemawiającej na jego korzyść.

Gustaf Gründgens i István Szabó, to dwa podobne życiorysy. Aktor i reżyser, o władnięci wielką ambicją - za cel życia wybierają karierę. Pragną sławy, uznania i miłości widzów. Jednak cena, którą za swój wybór muszą zapłacić jest przerażająca. W imię sztuki wymieniają moralność człowieka na sławę artysty. Bezsprzecznie nie mają wpływu na politykę państw, w których się urodzili. Mogli jednak decydować o obraniu drogi, którą przemierzają. Taki wybór posiada każdy człowiek. Nasuwa się więc fundamentalne pytanie: czy obaj artyści stali się po prostu ofiarami dyktatury, nie widzącymi wyjścia z sytuacji i zobowiązanymi do współpracy? Czy jednak stali się oni jej sprzymierzeńcami wybierającymi łatwiejszą, prostszą drogę uitorowaną sukcesem i sławą? Niełatwo jest więc osądzić, w którym miejscu rozpoczyna się subwersja, a w którym kończy oportunizm.

²³ *Rozmowa z Istvanem Szabó.* <http://czat.stopklatka.pl/news/rozmowa-z-istvanem-szabo-150689>, 4

²⁴ J. Peach: *Texte und Materialien zum Literaturunterricht...*, s. 59 - 61.

DILEMMAS OF MORALITY IN KLAUS MANN'S CONTROVERSIAL NOVEL *MEFISTO*
AND ITS FILM INTERPRETATION

Summary

The inspiration to write the work titled *Mephisto - Klaus Mann's novel and the film Istvan Szabo*, came out of the author's curiosity about the timeless theme of the moral dilemma of a related extreme situation, that is dictatorship of a country. Thus, the following questions became the focal points of the work: To what extent could the State's political form have a negative impact on the individual? How does the perception of morality by the writer of the novel and the director of the film compare? What is the extent to which it is possible to fully reflect an adaptation of the novel on the screen? The most important thing for the author's work, however, was getting to the similarities and differences related to the moral dilemma arising from the novel *Mephisto* by K. Mann and the film *Mephisto* by I. Szabó. Of course, this study had also to be based on a presentation of the biographies of Klaus Mann and István Szabó, as well as an outline of the story and the issue of *Mephisto* by Klaus Mann, without which it would be impossible to put forward hypotheses about the topic presented in the work and conclusions which sum up the material.